

4. Воскресенська О.Є. Розширення інструментарію стратегічного планування / О.Є. Воскресенська, О.А. Савчук // Економічні інновації. – 2011. – Вип. 45. – С. 55–60.
5. Мізюк Б.М. Основи стратегічного управління : [підручник] / Б.М. Мізюк. – Львів : Магнолія – 2006, 2009. – 544 с.
6. Лазоренко Л.В. Матричні методи стратегічного планування діяльності підприємств зв'язку / Л.В. Лазоренко // Економіка і суспільство. – 2017. – Вип. 8. – С. 282–285.
7. Швець Л.М. Процес стратегічного планування / Л.М. Швець // Економічний вісник Донбасу. – 2009. – № 1(15). – С. 148–152.
8. Повідайчук М.М. особливості стратегічного планування виробничої програми підприємства легкої промисловості в умовах невизначеності / М.М. Повідайчук // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2014. – Вип. 1(42). – С. 59–63.

УДК 658.14

Севастьянов Р.В., к.е.н., доцент,
доцент кафедри економіки підприємства
Запорізька державна інженерна академія
Бойко О.І., магістрант
Запорізька державна інженерна академія

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ДЕБІТОРСЬКОЮ ЗАБОРГОВАНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА

Севастьянов Р.В., Бойко О.І. Особливості управління дебіторською заборгованістю підприємства. Відчутним типовим наслідком кризових явищ в економіці України, що безпосередньо гальмує розвиток вітчизняних підприємств, є гостра нестача оборотних коштів, яка, крім того, характеризується низьким та нерациональним їх використанням. У зв'язку з цим особливою актуальності набуває питання управління дебіторською заборгованістю для конкретного підприємства в умовах несвоєчасного виконання зобов'язань покупців продукції; прострочення термінів позовної давності заборгованості за розрахунками, що також погіршує платоспроможність та конкурентоспроможність підприємства. У статті досліджено сутність категорії дебіторської заборгованості, проаналізовано динаміку частки дебіторської заборгованості в оборотних активах підприємств за видами економічної діяльності впродовж 2015 року, виділено основні проблеми управління дебіторською заборгованістю, з якими стикаються вітчизняні підприємства. Визначено мету, основні завдання управління дебіторською заборгованістю та ключові елементи регулювання процесу управління дебіторською заборгованістю. Запропоновано напрями для удосконалення управління дебіторською заборгованістю підприємств в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: дебіторська заборгованість, оборотні активи, управління дебіторською заборгованістю, елементи зовнішнього і внутрішнього регулювання, фінансові можливості підприємства.

Севастьянов Р.В., Бойко О.И. Особенности управления дебиторской задолженностью предприятия. Ощутимым типичным следствием кризисных явлений в экономике Украины, непосредственно тормозящим развитие отечественных предприятий, является острая нехватка оборотных средств, которая, кроме того, характеризуется низким и нерациональным их использованием. В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос управления дебиторской задолженностью для конкретного предприятия в условиях несвоевременного выполнения обязательств покупателей продукции; просрочки сроков исковой давности задолженности по расчетам, что также ухудшает платежеспособность и конкурентоспособность предприятия. В статье исследована сущность категории дебиторской задолженности, проанализирована динамика доли дебиторской задолженности в оборотных активах предприятий по видам экономической деятельности в течение 2015 года, выделены основные проблемы управления дебиторской задолженностью, с которыми сталкиваются отечественные предприятия. Определены цель, основные задачи управления дебиторской задолженностью и ключевые элементы регулирования процесса управления дебиторской задолженностью. Предложены направления для совершенствования управления дебиторской задолженностью предприятий в современных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: дебиторская задолженность, оборотные активы, управление дебиторской задолженностью, элементы внешнего и внутреннего регулирования, финансовые возможности предприятия.

Sevast'yanov R.V., Boiko O.I. Features of management of the receivables of the enterprise. A noticeable typical consequence of the crisis phenomena in the Ukrainian economy, which directly impedes the development of domestic enterprises, is an acute shortage of current assets, which, in addition, is characterized by low and inefficient use. Therefore, the special actuality is acquired by the question of management of the receivables in the conditions of untimely fulfillment of obligations of products' buyers, delinquency of arrears in calculations, which also worsens solvency and competitiveness of the enterprise. In the article the essence of the category of receivables and the dynamics of the share of receivables in current assets of enterprises by types of economic activity during 2015 are analyzed. There are also identified the main problems of management of accounts receivable, which are faced by domestic enterprises. There were defined purposes, main tasks of management of accounts receivable and key elements of the regulation of the process of management of accounts receivable. The directions for improvement of management of accounts receivable of the enterprises in modern economic conditions are also proposed.

Key words: accounts receivable, current assets, accounts receivable management, elements of external and internal regulation, financial possibilities of the enterprise.

Постановка проблеми. Відчутним типовим наслідком кризових явищ в економіці України, що безпосередньо гальмує розвиток вітчизняних підприємств, є гостра нестача оборотних коштів, яка, крім того, характеризується низьким та нераціональним їх використанням. У зв'язку з цим дослідження особливостей управління дебіторською заборгованістю виявляється важливим напрямом підвищення ефективності формування та використання оборотних коштів вітчизняних підприємств, що впродовж багатьох років не втрачає своєї актуальності.

Управління фінансами, зокрема оборотними активами, є найважливішою сферою діяльності будь-якого суб'єкта господарювання, а дебіторська заборгованість виступає його невід'ємною складовою. Сучасний фінансовий стан вітчизняних підприємств характеризується зростанням частки дебіторської заборгованості в структурі їх активів, що приводить до уповільнення платіжного обігу. Тому виникає необхідність ефективного управління дебіторською заборгованістю підприємств з метою підвищення їх платоспроможності та забезпечення стабільності їх роботи.

Особливої гостроти й актуальності набуває питання управління дебіторською заборгованістю для конкретного підприємства в умовах несвоєчасного виконання зобов'язань покупців продукції; прострочення термінів позовної давності заборгованості за розрахунками, що також погіршує платоспроможність та конкурентоспроможність підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні засади управління дебіторською заборгованістю розглядалися та продовжують досліджуватися в наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Так, теоретично-методичні питання оцінки стану та загальних механізмів управління дебіторською заборгованістю підприємств висвітлюються в наукових працях М.Д. Білика, Г.А. Семенова, С.Л. Берези, Г.В. Власюка, І.І. Пасінович, А.В. Ружицького та інших. Авторами вітчизняної наукової школи, зокрема М.Д. Біликом, Н.М. Новіковою, Г.А. Семеновим,

Л.В. Черненко, І.Ю. Носенко, О. Бетлій, М.М. Чорнобривець, більше уваги приділялося теоретично-методологічним аспектам дослідження сутності дебіторської заборгованості та проблем управління нею.

Однак, незважаючи на наявність значної кількості наукових розробок з вищезазначеної проблематики, аналіз напрацювань зарубіжних і вітчизняних фахівців дає змогу зробити висновок про недостатнє вивчення особливостей управління дебіторською заборгованістю з огляду на економічну ситуацію в Україні, специфіку роботи вітчизняних підприємств, відсутність універсальних методичних підходів до формування диференційованої кредитної політики, інкасації дебіторської заборгованості, оцінки кредитоспроможності замовників робіт чи послуг тощо. Також потребують більш ґрунтовного дослідження напрями ефективного управління дебіторською заборгованістю в умовах економіки з ознаками кризових явищ.

Тому актуальність окреслених питань, їх недостатня розробленість на теоретичному рівні, невирішеність аспектів методичного характеру щодо забезпечення економічно ефективного рівня управління дебіторською заборгованістю вітчизняних підприємств зумовили вибір теми та визначили мету дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей дебіторської заборгованості та принципів її формування для розробки механізму ефективного управління нею в умовах вітчизняної економіки.

Виклад основних результатів. Кваліфікований підхід до управління дебіторською заборгованістю передбачає уточнення змісту ключового поняття. Однак дослідження сутності категорії дебіторської заборгованості свідчить про відсутність єдиного наукового погляду:

- цю категорію визначають як борг, зобов'язання, вимоги до оплати тощо;
- більшість науковців у другій половині 90-х – початку 2000-х років схилилася до думки, що це зобов'язання або вимоги до оплати [1, с. 4];

– особливий підхід до тлумачення дебіторської заборгованості спостерігається у закордонних авторів; так, “accounts receivable” (англ.) поряд із дебіторською заборгованістю має такі варіанти перекладу: «рахунки дебіторів», «рахунки до отримання», «дебітор по розрахунку»; латинське слово “debitum” перекладається як «борг», «обов’язок» [2, с. 895];

– деякими авторами дебіторська заборгованість розглядається як кошти, що вилучені в підприємства або певний термін знаходяться в інших осіб [3, с. 16];

– згідно з П(С)БО №10 «Дебіторська заборгованість» це поняття трактується як сума заборгованості дебіторів підприємству на певну дату [4].

Однак, на нашу думку, наведені трактування не є досить коректними і повними. Більше того, у зв’язку з недостатньою визначеністю сутності дебіторської заборгованості, на думку окремих вчених [3–8; 13], нормативно закріплена класифікація дебіторської заборгованості не є вичерпною і достатньою для прийняття якісних управлінських рішень.

Специфіка дебіторської заборгованості за ознакою ліквідності зумовлює необхідність уточнення та доповнення класифікації дебіторської заборгованості з метою підвищення якості управління нею. А деталізуючи класифікацію дебіторської заборгованості, слід пам’ятати про її тісний зв’язок з проблемою оцінки дебіторської заборгованості, що ґрунтується на її первинній вартості, яка залежить від виду дебіторської заборгованості й особливостей її визначення.

У зв’язку з вищенаведеним найбільш прийнятним вважаємо визначення, відповідно до якого дебіторська заборгованість є правами або вимогами, що належать продавцю або постачальнику як кредитору на отримання боргів контрагентами, та фінансовим ресурсом, що тимчасово вилучений з кругообігу і підлягає поверненню в майбутньому. Це одна з форм існування оборотних засобів, що обслуговує процес обігу продукції.

Управління дебіторською заборгованістю вітчизняних підприємств в сучасних умовах є вкрай важливим та невідкладним для вирішення питань, оскільки велика частка дебіторської заборгованості у загальній структурі активів знижує ліквідність, фінансову стійкість підприємства та підвищує ризики фінансових збитків. А статистика результатів господарської діяльності виробничих підприємств свідчить про те, що саме на розрахунки з покупцями за відвантажену продукцію (товари, роботи, послуги) припадає понад 80% загального обсягу дебіторської заборгованості, що робить її одним з основних об’єктів фінансового управління підприємства. Динаміка частки дебіторської заборгованості в оборотних активах підприємств за видами економічної діяльності впродовж 2015 року наведена в табл. 1.

Як видно з даних табл. 1, частка дебіторської заборгованості в оборотних активах досить висока: приблизно 60% загалом по усіх видах економічної

діяльності і коливається в межах 41–70% по окремо узятих видах економічної діяльності, що є одночасно негативним явищем і вказує на те, що управлінню дебіторською заборгованістю в нашій країні приділяється недостатня увага. На відміну від стану дебіторської заборгованості на вітчизняних підприємствах, у підприємств західних країн цей показник не перевищує 25% [10, с. 115].

Аналіз основних проблем управління дебіторською заборгованістю, з якими стикаються вітчизняні підприємства, дає змогу виокремити такі основні з них: відсутність достовірної інформації про терміни погашення зобов’язань компаніями-дебіторами; нерегламентована робота з простроченою дебіторською заборгованістю; відсутність даних про зростання витрат, пов’язаних зі збільшенням розміру дебіторської заборгованості і часу її оборотності; не проведення оцінки кредитоспроможності покупців і ефективності комерційного кредитування; неузгодженість різних підрозділів в частині виконання функцій збору грошових коштів, аналізу дебіторської заборгованості й ухвалення рішення про надання кредиту [11, с. 413].

Управління дебіторською заборгованістю підприємства повинно здійснюватися цілеспрямовано, виважено, комплексно, систематично, самостійно шляхом використання трудових, технічних та фінансових ресурсів, створення спеціалізованих підрозділів аналізу та контролю дебіторської заборгованості.

Основними завданнями управління дебіторською заборгованістю є такі [12, с. 242–243]: 1) систематизація та аналіз інформації про покупців, замовників та інших дебіторів підприємства; 2) моніторинг розміру і структури дебіторської заборгованості покупців, замовників та інших дебіторів за відвантажену продукцію, виконані роботи, надані послуги та за іншими операціями, забезпеченими векселями, що передбачає зменшення поточних фінансових потреб підприємства в оборотних інвестиціях з метою зменшення витрат на їх обслуговування; 3) забезпечення високої швидкості обігу дебіторської заборгованості, що дає змогу скоротити потребу в ньому завдяки раціональнішому використанню; 4) виявлення величини впливу дебіторської заборгованості на прибуток та поточну платоспроможність і ліквідність активів підприємства; 5) забезпечення оптимального співвідношення між платоспроможністю і рентабельністю шляхом підтримки відповідних розмірів і структури оборотних активів; 6) захист від інфляції; 7) виявлення умов, які сприяють виникненню ризику втрати ліквідності та зниженню ефективності діяльності підприємства; 8) контроль за заборгованістю, строк сплати по якій ще не настав, а також заборгованістю, не сплаченою в строк; 9) розрахунок прогнозного розміру резерву сумнівних боргів; 10) розроблення варіантів рефінансування дебіторської заборгованості; 11) сприяння зростанню обсягу продажів шляхом надання комер-

**Частка дебіторської заборгованості в оборотних активах підприємств
за видами економічної діяльності**

	Оборотні активи, усього, млн. грн.		Зокрема, дебіторська заборгованість			
			млн. грн.		% до оборотних активів	
	на 1 січня 2015 року	на 31 грудня 2015 року	на 1 січня 2015 року	на 31 грудня 2015 року	на 1 січня 2015 року	на 31 грудня 2015 року
Усього	3 028 941,8	4 108 602,7	1 798 121,7	2 517 203,5	59,36	61,27
сільське, лісове та рибне господарство	261 814,7	514 624,6	146 523,6	342 782,5	55,96	66,61
промисловість	931 277,7	1 201 590,5	588 151,4	767 422,2	63,16	63,87
будівництво	162 198,3	213 041,2	87 239,2	122 948,0	53,79	57,71
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	878 905,2	1 186 489,7	508 923,5	702 986,9	57,90	59,25
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	135 035,0	184 204,0	79 463,5	101 217,3	58,85	54,95
тимчасове розміщування й організація харчування	7 559,6	9 700,9	4 488,4	5 040,6	59,37	51,96
інформація та телекомунікації	45 393,9	55 162,5	23 572,3	29 594,5	51,93	53,65
фінансова та страхова діяльність	195 808,5	225 735,1	102 055,8	135 549,7	52,12	60,05
операції з нерухомим майном	165 162,7	208 436,1	110 196,8	145 577,3	66,72	69,84
професійна, наукова та технічна діяльність	185 957,9	235 809,6	114 683,8	123 808,5	61,67	52,50
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	47 052,1	58 035,9	25 862,3	32 977,3	54,97	56,82
освіта	647,7	798,3	315,2	364,5	48,66	45,66
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2 555,3	3 097,3	1 278,8	1 450,3	50,05	46,82
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6 658,8	8 461,1	3 367,3	3 498,7	50,57	41,35
надання інших видів послуг	2 914,4	3 415,9	1 999,8	1 985,2	68,62	58,12

Джерело: складено за [9]

ційного кредиту і цим самим зростанню прибутку; 12) визначення ступеня ризику несплати рахунків покупцями; 13) надання рекомендацій щодо зменшення кількості фактично або потенційно неплатоспроможних покупців; 14) підвищення конкурентоздатності за допомогою відтермінування платежів.

Вивчення світового досвіду показало наявність великої кількості методів і прийомів управління дебіторською заборгованістю, серед яких найбільш поширеними є надання знижок, збільшення термінів погашення, використання факторингу, проте їх більшість потребує адаптації до умов господарювання вітчизняних підприємств.

Процес управління дебіторською заборгованістю доцільно розглядати з урахуванням елементів зовнішнього і внутрішнього регулювання (табл. 2).

Таким чином, ефективна система управління дебіторською заборгованістю підприємства є сукупністю підсистем, що відображають агреговані комплекси дій з підвищення фінансових можливостей підприємства; деталізують всі організаційно-економічні та облікові методи з управління дебіторською заборгованістю підприємства; здійснюють системний та цілеспрямований пошук шляхів поєднання всіх основних компонентів організаційно-економічного забезпечення внутрішньофірмового управління для концентрації зусиль та управлінських впливів на чинники, що визначають внутрішній потенціал підприємства задля забезпечення підвищення його конкурентних можливостей.

Автори запропонували такі напрями для удосконалення управління дебіторською заборгованістю підприємств:

Елементи регулювання процесу управління дебіторською заборгованістю (складено за [2; 12])

Елемент управління дебіторською заборгованістю	Характеристика
Зовнішні фактори	
державне, правове та нормативне регулювання процесу обліку дебіторської заборгованості підприємства	наявність законодавчих і нормативних актів державних органів, які регулюють ці операції
ринковий механізм регулювання роботи підприємства з контрагентами	оцінка загального стану економіки в країні, доступності кредитних ресурсів, сезонності виробництва і продажу, стану розрахунків між підприємствами в державі; рівня інфляції, галузевих особливостей тощо
Внутрішні фактори	
розробка системи інформаційного забезпечення процесу управління дебіторською заборгованістю підприємства	здійснення інформаційної підтримки як необхідної умови побудови ефективної системи роботи з дебіторською заборгованістю
розробка кредитної політики та адаптація її умов до кожного дебітора підприємства	сприяння реалізації конкурентної стратегії підприємства для підвищення попиту та максимізації прибутку підприємства; формування системи кредитних умов, а саме строку надання кредиту; розміру кредиту, який надається; системи штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язань покупцями; вартості надання кредиту, тобто системи цінкових знижок під час здійснення негайних розрахунків за придбану продукцію
формування стандартів оцінки покупців	визначення системи характеристик, які оцінюють кредитоспроможність окремих груп покупців; формування та експертиза інформаційної бази проведення оцінки кредитоспроможності покупців; вибір методів оцінки кредитоспроможності покупців; групування покупців за рівнем кредитоспроможності; диференціація кредитних умов відповідно до рівня кредитоспроможності покупців; визначення ступеня ризику несплати рахунків покупцями; надання дієвих рекомендацій щодо зменшення кількості потенційно неплатоспроможних покупців
облік та оцінка стану дебіторської заборгованості підприємства	упорядкування наявної інформації по розрахунках; аналіз своєчасності та правильності відображення наявності та руху дебіторської заборгованості; мінімізація виникнення простроченої та безнадійної заборгованості; забезпечення контролю за станом, розмірами та термінами розрахунків; прийняття ефективних управлінських рішень
розробка заходів щодо зниження ризику та підвищення ефективності управління дебіторською заборгованістю	застосування гнучких форм розрахунків; використання системи взаєморозрахунків; побудова ефективної системи менеджменту на підприємстві на основі «центрів відповідальності»; розробка методів та підходів щодо стягнення простроченої дебіторської заборгованості; використання методик захисту дебіторської заборгованості від знецінення; підтримка і розвиток ділової репутації підприємства

– проведення моніторингу сум дебіторської і кредиторської заборгованості з метою недопущення значного перевищення дебіторської заборгованості (встановлення лімітів);

– контроль стану розрахунків із покупцями за відстроченими (простроченими) заборгованостями;

– надання знижок за скорочення терміну погашення; доцільно застосовувати знижку як метод управління дебіторською заборгованістю за кожний день прискорення платежу, виходячи зі скорочення інфляційних втрат дебіторської заборгованості й одержання постачальником додаткового прибутку від більш раннього отримання та введення в обіг підприємства фінансових ресурсів;

– розробка заходів з обмеження терміну розрахунків за поставками через рефінансування дебіторської заборгованості;

– використання у практиці господарювання факторингу, форфейтингу та інших інструментів.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити певні висновки:

1) аналіз статистичних даних показав, що дебіторська заборгованість українських підприємств за період 2015–2016 років збільшилася в абсолютному вимірі; також зросла частка дебіторської заборгованості в оборотних активах підприємств за видами економічної діяльності;

2) дебіторська заборгованість є правами або вимогами на отримання боргів контрагентами та фінансовим ресурсом, що тимчасово вилучений з кругообігу і підлягає поверненню в майбутньому; вона є дуже багатогранною та складною економічною категорією;

3) управління дебіторською заборгованістю підприємства повинно здійснюватися самостійно

шляхом використання трудових, технічних та фінансових ресурсів, створення спеціалізованих підрозділів аналізу та контролю дебіторської заборгованості;

4) процес управління дебіторською заборгованістю доцільно базувати на певному механізмі, який

включає елементи зовнішнього і внутрішнього регулювання;

5) ефективна система управління дебіторською заборгованістю підприємства є сукупністю підсистем, що відображають агреговані комплекси дій з підвищення фінансових можливостей підприємства.

Список літератури:

1. Черненко Л.В. Управління дебіторською заборгованістю в аграрних підприємствах : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / Л.В. Черненко ; Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» Української академії аграрних наук. – К., 2008. – 18 с.
2. Носенко І.Ю. Проблеми обліку та управління дебіторською заборгованістю / І.Ю. Носенко // Молодий вчений. – 2016. – № 12.1 (40). – С. 895–900.
3. ПДВ в Україні: чи спрацює інший непрямий податок краще? / [О. Бетлій, Р. Джуччі, Р. Кірхнер] // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – 2013. – С. 16–25.
4. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 10 «Дебіторська заборгованість» : затверджено Наказом МФУ від 8 жовтня 1999 року № 237 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Береза С.Л. Дебіторська заборгованість: проблеми облікової інтерпретації / С.Л. Береза // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2012. – Вип. 126. – С. 151–156.
6. Білик М.Д. Управління дебіторською заборгованістю підприємств / М.Д. Білик // Фінанси України. – 2013. – № 12. – С. 24–36.
7. Новікова Н.М. Структурно-логічна модель управління дебіторською заборгованістю підприємства / Н.М. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 1 (43). – С. 75–81.
8. Власюк Г.В. Проблеми класифікації та оцінки дебіторської заборгованості, шляхи її вирішення / Г.В. Власюк // Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». – 2014. – Вип. 6. – С. 131–135.
9. Оборотні активи за видами економічної діяльності станом на 31 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Пасінович І.І. Актуальні проблеми аналізу і управління дебіторською заборгованістю / І.І. Пасінович, О.М. Шевчук // Економіка. Управління. Інновації. – 2013. – № 2 (10). – С. 114–120.
11. Ружицький А.В. Використання сучасних форм рефінансування дебіторської заборгованості для підвищення рівня економічної безпеки підприємства / А.В. Ружицький, О.О. Томчишин // Науковий вісник Львівської політехніки. – 2015. – № 4. – С. 411–415.
12. Чорнобривець М.М. Управління дебіторською заборгованістю підприємства / М.М. Чорнобривець // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.13. – С. 241–247.
13. Економічний механізм формування та використання оборотного капіталу підприємств : [монографія] / [Г.А. Семенов, А.В. Бугай, О.О. Єропутова]. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 363 с.